

İSMET SIFATININ KUR'ÂN YORUMUNA ETKİSİ (HZ. SÜLEYMAN ÖRNEĞİ)
THE EFFECTS OF CHASTITY TITLE ON QURAN COMMENTARY
(PROPHET SOLOMON EXAMPLE)

Mustafa ŞEN

Dr. Öğr. Üyesi. Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Ana Bilim Dalı, Aksaray, Türkiye, mustafasen@aksaray.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma peygamberlerin sıfatlarından olan ismet prensibinin Kur'an yorumlarını nasıl etkilediğini Hz. Süleyman'ın Sâd sûresinde anlatılan kıssası örneğinde incelemeyi amaçlamaktadır. Siyasi zeminde ortaya çıkan ve daha sonra itikadî konular arasında gelişen 'ismet' düşüncesi zorunlu olarak peygamberlerde varlığı kabul edilen bir sıfattır. Kur'an'da peygamberlerin ihlaslı, seçkin, doğru ve daima Allah'a yönelen gibi üstün niteliklerine temas edilmekle birlikte onlar hakkında günah işlememe, hata yapmama gibi özelliklerden söz edilmemektedir. Bunların aksine bazı peygamberlerin yapmış olduğu yanlışlardan ve kusurlardan bahsedilmektedir. Bununla birlikte peygamberlerin hata işlediğini işaret eden âyetler, kimi müfessirler tarafından ismet kavramı çerçevesinde değerlendirilmekte ve te'vil edilmektedir. Allah ile kullar arasında elçi olan peygamberlerin konumları gereği ve örnek olmaları hasebiyle hata yapamayacağı ifade edilmektedir. Bu çalışmada öncelikle ismet sıfatının İslam düşüncesindeki yeri hakkında giriş mahiyetinde kısa bir değerlendirme yapılacak, daha sonra da ismet sıfatı bağlamında Sâd sûresindeki Hz. Süleyman'ın kıssası ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Peygamber, Süleyman, Tefsir, İsmet.

ABSTRACT

This study aims to study how the principles of chastity, one of the attributes of the prophets, influences Quran's commentary in the exemplification of the anecdote of prophet Solomon which is narrated in Sâd sura. The title 'chastity', which is known to have come to exist political-based and then appeared in theological matters, is an attribute which is mandatory characteristics for prophets. In Quran, while it is being addressed to prophets' supreme features such as sincere, privileged, honest, faithful etc. it is not mentioned about their being unblemished and sinless. On the contrary, faults of some prophets are told in Quran. Moreover, the relevant verses pointing to the faults of the prophets have been interpreted by some hermeneutical in the frame of chastity principle or they had been misinterpreted intentionally. It is stated that the prophets who are messengers between Allah and human beings cannot make mistakes due to their positions and being exemplary. In this study, firstly a brief assessment about the content of chastity title will be done in introduction part and then the Prophet Solomon's anecdote in Sâd Sura will be discussed in the context of chastity title.

Keywords: Quran, Prophet, Solomon, Tafseer, Chastity.

1. GİRİŞ

İslam ve peygamber şahsiyetiyle bağdaştırılamayacak israilî rivâyetler en çok Hz. Süleyman hakkında anlatılmaktadır. Yahudiler'in, Kur'an'da hem kral hem de peygamber olarak bahsedilen bu peygamberin (Bakara 2/251-253) sadece kral olduklarına inanmalarının bunda etkisi büyüktür. Hz. Süleyman ile ilgili bu tür bilgilerin bir kısmı Tevrat'ta bulunurken bir kısmı da şifahi olarak nakledilmektedir. Kur'an bu tür iftiraların bir kısmıyla ilgili bertaraf amaçlı son derece özet bilgiler vermektedir. Ne var ki müfessirler bu veciz âyetlerin tefsirini

Tevrat'taki ve şifahi kültürdeki çoğunluğu uydurma ve iftira olan bilgilerle tafsilatlandırmışlardır.

2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İSMET KAVRAMI

Sözlükte “kötülüklerden korumak”, (Ferâhîdî, ts: I/31; Fîrûzâbâdî, 2005: 1138; Ebû Bekr er-Râzî, 1988: 437) “menetmek”, (Cevherî, 1987: V/1986; İbn Manzûr, 1414h: XII/403) “engel olmak” anlamında عصمة “a-s-m” kökünden türeyen bir isim olan ismet Kur'an'da değişik formlarıyla on üç yerde geçmektedir. Kelime bunların tamamında “tutmak, menetmek” gibi temelde aynı anlam çerçevesi içinde yer alır. Yalnız Âl-i İmrân sûresindeki “Allahın ipine sınımsız sarılınz.” (Âl-i İmrân 3/103) âyetinde kullanılan ismet kelimesi hem tutmayı hem de korunmayı ifade eder. Nitekim Araplar deve yükünü bağladıkları ipe عصام “isam” demektedirler. (Râgıb, 1998: 570) İsmet kelimesi “ ... kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar.” (Buhârî, “Salâh” 28) hadisinde de aynı anlamdadır.

Istilah olarak ise ismet “Allah'ın kulunu kötülüklerden koruması, (İbn Manzûr, 1414h: XII/403) Allah'ın kulunu kendisini helak edecek şeyden koruması, onu temiz bir yaratılışa sahip kılması, kendisine bedenî üstünlük vermesi, zafer ve kararlılık lutfetmesi, iç huzuru yaratması ve onu hayra muvaffak kılması sûretiyle kendilerini koruması” (Râgıb, 1998: 570) şeklinde tarif edilmiştir.

Kapsamı ve keyfiyeti tartışmalı konulardan biri olan العصمة/ismet sıfatı klasik kelimeler literatüründe nübüvvet bahisleri içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca ismet kavramıyla ilgili müstakil eserler de telif edilmiştir. Bunlar arasında Nûreddin es-Sâbûnî'nin (ö. 580/1184) *el-Müntekâ min 'ismetü'l-enbiyâ'*sı ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *'İsmetu'l-enbiyâ'* adlı eseri en meşhur olanlardır. Bu eserlerin yanı sıra özellikle son zamanlarda konunun çeşitli yönleriyle alakalı çok sayıda makale ve eser kaleme alınmıştır.

Peygamberler Allah ile kulları arasında elçi olmaları hasebiyle özel seçilmiş, kullukları ve ahlaki özellikleri ile övülmüşlerdir. Bununla birlikte Kur'an peygamberlerin günahlardan korunacağıyla ilgili açık bir bilgi içermemektedir. Aksine kimi peygamberlerin emri uygulamama, yanlış hüküm verme, gaflete düşme ve unutma gibi hatalarını gündeme getirmektedir. İslam âlimleri temel görevi tebliğ ve tebyin olan peygamberlerin ismet sıfatını iki şekilde değerlendirmişlerdir:

a) Dini tebliğde ismet: Peygamberlerin aldıkları vahyi olduğu gibi ümmetlerine nakletmeleri konusunda bütün İslam âlimleri müttefiktir. Nitekim Mâide 67. ve Hâkka 44-47. âyetlerde görüldüğü gibi peygamberlerin aldıkları vahye hiçbir müdahaleleri söz konusu değildir. Ayrıca vahyi ezberlemeleri ve unutmamaları da Allah'ın uhdesindedir.

b) Peygamberlerin beşeri yönü itibarıyla hata yapıp yapamayacakları ve hatalarının ne tür olacağı tartışmalıdır. Diğer bir ifadeyle masumiyetlerinin keyfiyeti ihtilaflıdır. Ayrıca yaptıkları yanlışların hata kabul edilip edilmeyeceği, hata ise bunun büyük-küçük; peygamberlikten önce-sonra olması hususlarında mezheplerin kendi içlerinde dahi ihtilaflar mevcuttur. (Bağdadî, 1977: 210) Bu nedenle öncelikle Hâriciyye, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye, Mu'tezile ve Şîa ekollerinin ismet hakkındaki düşüncelerine konumuzun zeminini oluşturmaya yetecek miktarda temas edilecektir.

Hâricîler'in her günahı küfür sayan Fudayliyye koluna göre peygamberlerin hata işlemeleri dolayısıyla küfre girmeleri caizdir ve peygamberler takiiye yaparak küfrü gerektiren sözler de

söyleyebilirler. (Râzî, 1986:26) Bu yoruma mukabil Hâricîler'in diğer grupları peygamberlerin nübüvvetten önce de masum olduklarını söylemektedirler. (Sâbûnî, 1979:121) Mâtürîdîler'e göre ismet peygamberlerin söz ve fiillerinde kendilerini lekeleyecek ve kıymetlerini düşürecek hatalardan korunması manasınadır. Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) "ismet külfeti izale etmez." sözü, peygamberlerin itaate zorlanmamaları ve günah işlemekten de aciz bırakılmadıkları anlamına gelmektedir. (Sâbûnî, 1979: 121-122)

Eş'arîler'e göre ismet Allah'ın peygamberlere itaat gücü vermesi, masiyet gücü vermemesidir ki bu takdirde ismet peygamberlerin günah işlemelerine engel olan bir sıfat olmaktadır. Eş'arîler'e göre peygamberler nübüvvet öncesi günah işleyebilirlerken, nübüvvet sonrası büyük ve küçük günah işlemekten korunmuşlardır. Onlara göre sehv ve hata ile yapılan yanlışlar da günah kapsamı dışındadır. (Şahin, 2006:56) Bundan dolayı da Eş'arîler Kur'an'da peygamberlerin hataları ile ilgili anlatılanları te'vil yoluna gitmişlerdir.

Mu'tezile ismeti Mâtürîdîler gibi peygamberleri gınahtan koruyan Allah'ın bir lütfü olarak görmektedirler. Mu'tezile'ye göre Peygamberlerin günah işleme kabiliyetleri mevcuttur ve böylece de küçük günah işlemeleri mümkündür. (Kâdî Abdulcebbar, 1996: 780) Onlara göre ismetin dayanakları mu'cize, salah-aslah, adalet ve peygamberlerin hüccet olmasıdır. (Ünverdi, 2015: 79-107)

Şîî İmamiyye fırkasına göre ise peygamberler her türlü lekeden temizlenmiş ve korunmuşlardır; küçük ya da büyük hiçbir sûrette günah işlemezler. Peygamberlerin masumiyetini inkâr eden bir kimse onları tanımamış ve dinden çıkmış olur. (İbn Bâbeveyh, 1993: 96) Şîa'ya göre peygamberler günah işleme gücü olduğu halde kasıtlı ya da kasıtsız her türlü günahı işlemekten korunmuşlardır. Ayrıca onlara göre hata eden bir peygamberin getirdiğine güven olmaz, akıl da ona uymaktan imtina eder. (Şeyh el-Müfid, 1413h: 37); (Şeyh el-Müfid, 1413h: 128.

İsmet sıfatı konusunda Mâtürîdîyye, Mu'tezile ve Şîa'nın görüşleri benzerdir. Eş'arîler ise ismeti "Allah'ın masiyet gücü vermemesi" şeklinde tarif ederken peygamberlere meleklik sıfatı vermiş olmaktadırlar. (Bulut, 2001),: XXIII/135; (Öztürk, 2012: 41) Bu durumda Allah'ın emir ve yasaklarının bir anlamı kalmamaktadır. (Sinanoğlu, 2000: 168) Bütün mezhepler vahyin tebliği ve yüz kızartıcı fiiller hususunda peygamberlerin asla hata yapmayacaklarını söylemektedirler. Bunların dışında peygamberlerin beşeri vasıfları çerçevesinde günah işlemeleri konusunda mezhepler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür.

3. KISSALARLA İLGİLİ KUTSAL METİNLERDEKİ BİLGİLER

3.1. Kitab-ı Mukaddes'teki Anlatım

Hz. Süleyman İsrailoğulları'na göre sadece bir kraldır. Kitab-ı Mukaddes'te Kur'an'daki atlar hikayesi mevcut olmamakla birlikte Hz. Süleyman'ın atları, atlı süvarileri ve savaş arabaları ile ilgili ayrıntılı malumat vardır. Kitab-ı Mukaddes'in I. Krallar bölümünde "*Süleyman'ın savaş arabalarının atları için dört bin ahır ve on iki bin atlısı vardı.* (I.Krallar 4/26) ifadesi yer almaktadır. II. Tarihler bölümünde ise savaşta kullandığı at ve arabaların sayısı ve bunları ne şekilde kullandığı ile ilgili "*Kral Süleyman savaş arabalarıyla atlarını topladı. Bin dört yüz savaş arabası, on iki bin atı vardı. Bunların bir kısmını savaş arabaları için ayrılan kentlere, bir kısmını da kendi yanına, Yerusâlim'e yerleştirdi.*" (II. Tarihler 1/14) ve "*Süleyman'ın atlarla savaş arabaları için dört bin ahır, on iki bin atlısı vardı. Bunların bir kısmını savaş arabaları için ayrılan kentlere, bir kısmını da kendi yanına, Yerusâlim'e yerleştirdi.*" (II. Tarihler 9/25) İfadeleri mevcuttur. Bunlardan başka Tevrat'ta bu atların

nerelerden elde edildiği ve nasıl beslendikleri ile ilgili de malumat vardır. (II. Tarihler 8/6; II. Tarihler 9/28; I. Krallar 4/28)

Ele alacağımız ikinci kısımdaki ceset olayı ile ilgili Tevrat'ta bilgi yoktur. Ancak tefsirlerdeki ceset ile ilgili yorumların kaynağını işaret eden bilgiler mevcuttur. Kitab-ı Mukaddesin I. Krallar bölümünde Hz. Süleyman'ın yaptığı yanlışlardan bahsedilir. Bunlar arasında Hz. Süleyman'ın kendisine yasaklanmasına rağmen İsraililerin dışında başka milletlerden pek çok kadınla evlenmesi, 700 hanımı ve 300 cariyesinin olması, yaşlandıkça karılarının onu saptırması ve kendi ilahlarına taptırması vardır. Bu bölümde Allah'ın, Hz. Süleyman'a verilen mülkü geri almak istemesinden ama babası Hz. Dâvûd'un hatırı için bunu oğlu zamanında yapacağından da söz edilir. (I.Krallar 11/1-10)

3.2. Kur'an'daki Anlatım

Mekkeli müşriklerin alaylı bir şekilde *“Rabbimiz! Bizim payımızı hesap gününden önce ver”* (Sâd 38/16) demeleri üzerine Allah onların sözlerine aldırılmamasını ve Hz. Dâvûd'u hatırlamasını söyler. Akabinde de Hz. Dâvûd'un kıssası ve devamında Hz. Süleyman'ın kıssası anlatılır.

“Dâvûd'a Süleyman'ı bağışladık. O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, Allah'a çok yönelen bir kimse idi. Hani ona akşamüstü bir ayağını tırnağı üstüne dikip üç ayağının üzerinde duran çalımlı ve soylu atlar sunulmuştu. Süleyman, “Gerçekten ben malı, Rabbimi anmamı sağladığından dolayı çok severim” dedi. Nihâyet gözden kaybolup gittikleri zaman, “Onları bana geri getirin” dedi. (Atlar gelince de) bacaklarını ve boyunlarını okşamaya başladı. Andolsun, biz Süleyman'ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi. Süleyman, “Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâyük olmayacak bir mülk bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin!” dedi. Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik. Rüzgâr, onun emriyle dilediği yere hafif hafif eserdi. Bina ustası olan ve dalgıçlık yapan her bir şeytanı, bukağılara bağlı olarak diğerlerini de, onun emrine verdik.” (Sâd 38/30-38)

4. İKİ KISSA İLE İLGİLİ İSMET PRENSİBİ ÇERÇEVESİNDE YAPILAN YORUMLAR

Sûredeki sırasına göre öncelikle Hz. Süleyman'a sunulan atlar meselesi ele alınacaktır. Daha sonra da imtihan olarak Hz. Süleyman'ın tahtına bırakılan ceset ile ilgili yorumlara geçilecektir.

4.1. Atlar

Bu atlar Hz. Süleyman'ın ordularını oluşturan unsurlardan birisidir. Kur'an'daki ifadesiyle duruşu /sâfinât (Üç ayağı üzerine durup dördüncü ayağını diken. Bk. Mukâtil, 1423h: III/643; Taberî, 2000:XXI/193) ve gidişi /ciyâd (Hızlı koşan. Bk. Mukâtil, 1423h: III/643; Taberî, 2000: XXI/193) mükemmel olan bu atların Hz. Süleyman'a nasıl intikal ettiği (Sa'lebî, 2002: VIII/199) ve sayıları hakkında ihtilaf mevcuttur. Babasından miras olarak kaldığı, (Sa'lebî, 2002: VIII/199) ganimet olarak elde ettiği, (Zeccâc, 1988: IV/330; Sa'lebî, 2002: VIII/199) şeytanlar tarafından Hz. Süleyman için denizden çıkartıldığı ve kanatlı olduğu (Taberî, 2000:XXI/193) şeklinde rivâyetler mevcuttur. Sayıları hakkında da 14, 20, 100, 1000 ve 20.000 (Taberî, 2000: XXI/193; İbn Ebî Hâtim,1419h: XX/3241) şeklinde bilgiler vardır.

Atların sayısında, nereden geldiğinde, keyfiyetinde, kesilip kesilmediğinde ve kesmenin caiz olup olmamasında ittifak yoktur. Bu mesele üç ana başlık altında ele alınacak ve müfessirlerin ismet düşüncesi etkisinde yaptığı yorumlara değinilecektir.

4.1.1. Hayrın/Malın/Atların Zikirden Alıkoyması Ya Da Zikre Vesile Olması.

Yukarıda da geçtiği üzere Hz. Dâvûd'un kıssasında olduğu gibi Hz. Süleyman'ın kıssasında da övgüyle söze başlanmıştır. Hz. Süleyman'ın daima Allah'a yönelen güzel bir kul olması ifade edildikten sonra şu ifadeler kullanılmıştır:

إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي (Sâd 38/31-32)

Müfessirlerin çoğunluğu bu âyetteki عن/an harf-i cerrini على/alâ anlamında alarak أَحْبَبْتُ /sevdim kelimesine “tercih ettim” anlamı vermişlerdir. (Zeccâc, 1998: IV/331; Vâhidî, ts: 923; Begavî, 1420h: IV/68) Bir kısmı da an harf-i cerrini “bir şeyden uzaklaşmak” anlamında almak suretiyle “Malı çok sevdim o da beni Allah'ın zikirinden uzaklaştırdı,” anlamı vermişlerdir. (Zemahşeri, 1407 h: IV/93) Mâturîdî Hafsa'dan ألَهَانِي / Beni alıkoydu kıraatini naklederek bu görüşe iştirak eder. (Mâturîdî, 2005: VIII/626)

İlk müfessirlerden Mukâtil (ö. 150/767) alıkoyma anlamını desteklemek için “Onlar ne ticaret ne de alış verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoyamadığı insanlardır.” (Nûr 24/37) âyetini delil getirmiştir. Mukâtil âyetteki hayr kelimesine de “mal” anlamı vermiş ve maksadın atlar olduğu bildirmiştir. (Mukâtil, 1423h: III/643) Taberî hayır kelimesinin mal ve at anlamında olup sözün zahirinden delaleti açık olduğu için hazif yapıldığını söyler. (Taberî, 2000: XXI/193) Hz. Süleyman'ın atlarla Allah adına savaşım pek çok hayra ulaştığı için hayır dendiği ifade edilmektedir. (Cessâs, 1405h: V/257-258; Mevdûdî, 1987: V/70) Buradaki zikir kelimesine çoğunluk ikindi namazı anlamı vermiştir. (Mukâtil, 1423h: III/644; Ferrâ, ts: II/404; İbn Kuteybe, 1978: I/379; Tusterî, 1423h: I/132) Taberî buradaki ifadeye “namazdan alıkoydu, ta ki namaz geçti” gibi anlamlar da verildiğini, bu namazın da Katâde, (ö. 117/735) Süddî (ö. 127/745) ve Hz. Ali'ye (ö. 40/661) dayandırılan rivâyetlere göre ikindi namazı olduğu belirtir. (Taberî, 2000: XXI/193-194) Farz namazı bilerek kaçırmanın büyük günah olduğundan hareketle, ismet prensibine aykırı olduğu gerekçesiyle bu namazın nafîle bir namaz (Cessâs, 1405h: V/257-258; Mâverdî, ts: V/94) ya da Hz. Süleyman'ın o vakitte mutat olarak yaptığı bir zikir olduğu belirtilmiştir. (Zemahşeri, 1407 h: IV/93) Zeccâc (ö. 311/923) “Allah'ın zikrinden alıkoyduğu kesin ancak nafîle namaz mı farz namaz mı bilemeyiz.” (Zeccâc, 1988: IV/330) demiştir. İbn Kesir (ö. 742/341) Hz. Süleyman'ın tıpkı Peygamberimizin hendekte unutulması gibi namazı unuttuğunu ve o zaman savaş sebebiyle namazın tehirinin caiz olduğunu söyler. (İbn Kesir, 1999: VII/65-66)

Çoğunluğun görüşüne göre âyetin anlamı yukarıda belirtildiği gibi “Mal sevgisini Allah'ı zikretmeye tercih ettim” (Mâturîdî, 2005: VIII/ 626) ya da “Mal sevgisine daldım, o da beni Allah'ı zikirten alıkoydu.” şeklindedir. Buna mukabil عن/an harf-i cerrini sebep olarak telakki edip “Gerçekten ben malı, Rabbimi anmamı sağladığından dolayı çok severim.” diyenler de vardır. (Cessâs, 1405h: V/257-258) Bu görüşü savunanların bir başka gerekçesi de Allah'ı unutacak kadar mal sevgisine kapılmanın Hz. Süleyman'ın peygamber kişiliği ile bağdaşmayacağıdır. (Karama&Çağrııcı&Dönmez&Gümüş, 2014: IV/580-581)

Râzî lafzın zahirinden atlar gözden kayboluncaya kadar Hz. Süleyman'ın sözü tekrar ettiğinin anlaşıldığını ve güneş batıncaya kadar “malı çok sevdim” demesinin uzak bir ihtimal olduğunu bildirir. (Râzî, 1470h: XXVI/390)

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) meseleye çok farklı izahlar da getirir. Ona göre Hz. Süleyman namazı bitirdikten sonra atları sevdiğinden söz etmiştir. Âyet “Ahirette Allah katında olanlar benim Rabbimi zikrim sebebiyledir.” veya “Benim Allah'ı zikretmem atları görmekten beni engelledi.” anlamında olabilir. (Ebû Hayyan, 1420h: IX/154) Sâbûnî âyete “dünya malını

tercih ettim” anlamı vermekle birlikte zikrin ikinci namazı olduğu görüşüne katılmaz. Ona göre bir peygamberin ikinci namazını geçirmesi düşünülemez. (Sâbûnî,1997: III/53)

4.1.2. Güneşin/Atların Gözden Kaybolması: Zamirlerin Mercii Meselesi.

Âyette gözden kaybolan ya da perdenin arkasına gizlenen açıkça belirtilmemiştir. Müfessirlerin bir kısmı توارت / tevârat kelimesindeki zamirin, daha önce geçen العشي / el‘aşıyyi kelimesin işaretiyle güneşe râcî olduğunu belirtirken (Mukâtil, 1423h: III/644; Ferrâ, ts: II/404; Ebu Ubeyde, 1381h: II/181; Tusterî, 1423h: I/132; İbn Kuteybe, 1978: I/79; Zeccâc, 1988: IV/330; Mâturîdî, 2005: VIII/ 625; Beyzâvî, 1418h: V/29) diğer bir kısmı bir önceki âyette açıkça zikredilen الصافنات /es-safinât kelimesi varken mukadder bir kelimeye râcî olmasını mümkün görmez. (Râzî, 1470h: XXVI/390) Taberî, İbn Mesud, (ö. 32/652-53) Katade ve Süddî'nin güneşin battığı görüşünde olduklarını bildirmekle birlikte kendisi bu görüşe pek meyiletmez. (Taberî, 2000: XXI/194) Râzî güneşi hareket ettirenin Allah olduğunu, dolayısıyla “getirin” değil, “getir” denmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca o “Böyle bir şey olsaydı herkes buna şahit olmuş olurdu” diyerek bu görüşü kabul etmez. (Râzî, 1470h: XXVI/390-391)

Buradaki örtü ile ilgili de çeşitli görüşler vardır. Gizlenenin güneş olduğunu kabul edenler bu örtünün dağ, (Mukâtil, 1423h: III/644) veya gece (Nesefî, 1998: III/155) olduğunu söylemişlerdir. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) Ka'b'dan örtünün yeşil yakuttan bütün yaratıkları kapsayan bir örtü olduğu görüşünü nakleder. (İbn Ebî Hâtim, 1419h: X/324) Gözden kaybolanın atlar olduğunu söyleyenler de perdenin dağ, ahırın duvarları, (Nehhâs, 1421h: III/321) ahırın içi ve toz bulutu olarak belirtmişlerdir.(Ebû Hayyân, 1420h: IX/154; Kutubî, 964: XV/195)

Onu/onları bana getirin ifadesindeki zamirin güneşe râcî olmasını mucize olarak görenler de vardır. Hz. Ali de kılamadığı bir ikinci namazı için Hz. Peygamberin isteğiyle güneş battıktan sonra geri gelmiştir. Ancak bu rivâyetler aklen ve naklen pek isabetli görülmemiştir. Râzî (ö. 606/1210) ise güneşi hareket ettirenin Allah olduğunu bildirerek, “getirin” değil, “getir” demesi gerektiğini ve böyle bir şeyin olması halinde herkesin şahit olacağını söylemektedir. (Râzî, 1470h: XXVI/390-391) Nesefî (ö. 710/1310) ise kelimeye “Güneşi geri getirin” anlamı verenler ve güneşin getirilmesine şükür için de Hz. Süleyman'ın atları kestiğini ifade edenler vardır. (Nesefî, 1998: III/155)

4.1.3. Atların Kesilmesi Ya Da Okşanması.

مسح /Meseha eli bir şey üzerinde gezdirmek ve ondaki izi kabetmek demektir. (Râgıb, 1412h: 767) Kelimesinin kesmek anlamına gelebilmesi için destekleyici bir kelimeye daha ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müfessirler söz konusu kelimenin kesmek anlamını ifade ettiğini delillendirmek için kelimenin yanına علاوته /alavetehü /باسيف /bisseyfi gibi kelimeler getirmektedirler. (Râgıb, 1412h: 767) Mukâtil Hz. Süleyman'ın kendisine sunulan bin atla meşguliyetinden ötürü ikinci namazını kılamadığını, sonra da bu atları geri çağırıp, dokuz yüz tanesinin ayaklarını ve boyunlarını vurduğunu, bu gün insanların elindeki atların da kalan yüz attan ibaret olduğunu bildirmektedir. (Mukâtil, 1423h: III/644) Müfessirlerin ekseriyeti kelimenin kesmek anlamına geldiğini bildirmişlerdir. (Ferra, ts: II/405; Ebu Ubeyde, 1381h: II/182; İbn Kuteybe, 1978: I/379; İbn Ebî Hâtim, 1419h: X/ 324) Atları kesmenin caiz olup olmaması da ihtilafli bir mevzudur. Âyete “Atların bacaklarını ve boyunlarını kesmeye başladı” diyenler tabii olarak atları kesmenin ve etini yemenin caiz olduğunu söylemektedirler. (Mâverdî, ts: V/94; Vâhidî, ts: I/926) Zeccâc, günahtan tevbenin daha büyük bir günahla yapılamayacağını belirterek Allah mübah kıldığı için Hz. Süleyman'ın atları kestiğini ifade eder. (Zeccâc, 1988: IV/330)

Taberî meseha kelimesine Katâde, Hasan (ö. 110/728) ve Süddî'nin kesti, İbn Abbas'ın sevgi ile bacıklarını ve boyunlarını sıvazladı anlamı verdiğini bildirmektedir. Taberî İbn Abbas'ın görüşünün âyetin yorumuna daha uygun olduğunu Hz. Süleyman'ın atların ayaklarını kesmek suretiyle onlara azab etmesinin ve malı sebepsiz yere telef etmesinin mümkün olmadığını bildirir. (Taberî, 2000: XXI/194) Ayrıca atların kesilmesini mekruh görenler su ile ve eli ile meshetti derler. (Zeccâc, 1988: IV/330)

Mâturîdî'ye göre çoğunluğun görüşü Hz. Süleyman'ın günahına kefarete olsun diye atları kesmesidir. Buna göre iki durum ortaya çıkar: Birincisi bizde caiz olmasa da onun şeriatında caiz olmasıdır. Tıpkı Hz. Süleyman'ın Hüdhdü göremeyince cezalandıracağını söylemesi gibidir. İkincisi bu fiilin öldürmenin yasaklanmasından önce olmasıdır. Mâturîdî âyetin hakiki anlam dışında atların kesilmesinden, insanlara teslim edilmesinden ya da sevgiyle onları sıvazlamaktan kinaye olarak da kullanılmış olabileceğini belirtir. (Mâturîdî, 2005:VIII/ 626) Mâturîdî meseha kelimesinin kesmek anlamını tercih etmiştir. (Mâturîdî, 2005:VIII/ 626)

Taberî'den sonra eserinde Hz. Süleyman'ın atların ayaklarını ve boyunlarını okşadığı görüşünü savunan Nehhâs'tır. (ö. 338/950) Bununla birlikte Nehhâs atları öldürmeye izin verildiği için onları kesmiştir görüşünü de zikreder. (Nehhâs, 1421h: III/321) Ardından Cessâs (ö. 370/981) da İbn Abbas'ın görüşü olan atların sevildiği görüşünü savunur. Cessâs atların kesilmesini de caiz görür ancak bu görüşte olanların atların etlerinin yenmesinin mübah olduğuna delil getirmeleri gerektiğini çünkü atları telef etmenin ve bu şekilde Allah'a ibadet etmenin caiz olmadığını bildirir. (Cessâs, 1405h: V/257-258)

Semerkindî (ö. 373/983)) ise genel görüşe katılır. Hz. Süleyman'ın atların boyun ve ayaklarını savaşta kullanmak maksadıyla işaretlediği görüşünü isabetli görmeyerek “*Buna o zaman caizdi Allah rızası için dünya malından vazgeçmiştir*” diye cevap verilebileceğini söyler. (Semerkandî, ts: III/167) İbn Arabî (ö. 543/1148) de ayakların damgalama mekanı olmadığı gerekçesiyle bunu doğru bulmaz. (İbn Arabî, 2003:IV/68)

Begavî (ö. 516/1122) atları kurbanlık hayvanlardan farklı görmez. Ona göre Hz. Süleyman atları kurban etmiş ve etlerini de tasadduk etmiştir. Begavî'ye göre atların ayaklarının tozlarının temizlenmesi zayıf bir ihtimaldir. (Begavî, 1420h: IV/68) Zemahşerî (ö. 538/1144) de Hz. Süleyman'ın Allah'a yakınlık için atları kestğini bildirmektedir. (Zemahşerî, 1407 h: IV/93)

Râzî Hz. Süleyman'ın, güneş batıncaya kadar atlarla meşgul olup namazı kaçırdığı farzedildiğinde bu işin büyük bir günah ve ileri derecede bir suç olacağını dolayısıyla bu duruma uygun olarak tevbe etmesi, yalvarıp yakarması gerektiğini bildirir. Fakat o bunu yapmayarak kızgın bir şekilde suçu atlara bularak onları getitirip ayaklarını ve boyunlarını kesmiştir. Râzî bu söz ve davranışın kötü kimselere bile yakışmazken masum bir peygamber için nasıl mümkün olabileceğini söyler. (Râzî, 1470h: XXVI/390-391)

Râzî meseha kelimesinden kesme anlamı çıkamayacağını da şöyle delillendirir: a) Kesti anlamına gelseydi Mâide sûresindeki *وامسحوا برؤوسكم* “Başlarınızı mesh edin” (Maide 5/6) âyeti de kesmek anlamına gelebilirdi. Hâlbuki ki böyle diyen yok. Tabirde kılıç kullanılsa bile kesme anlamı şart değildir. Kılıç olmayınca zaten kesme anlamına gelmez. b) Kelimeye kesti anlamı verenlere göre Hz. Süleyman namazı terk etmek, namazı unutacak kadar dünya sevgisine sahip olmak, tevbe etmemek, Allah'a onları bana getirin diye hitap etmek ve suçsuz hayvanları kesmek gibi hatalar işlemiştir. Peygamberlerin ismet sıfatını en katı biçimde

savunan müfessirlerden biri olan Râzî Hz. Süleyman'ın bu hataları işleminin mümkün olamayacağını savunur.

Râzî'ye göre "Ey Rabbimiz hesap gününden evvel, bizim amel defterimizi acele ver" (Sâd 38/16) diye son derece ileri giden müşriklere "Ey Muhammed, onların beyinsizliklerine sabret ve kulumuz Davud'un halini an (düşün)" diye Hz. Dâvûd ve akabinde Hz. Süleyman'ın kıssası anlatılmıştır. Bu övgünün arkasından onların faziletleri, güzel ahlakları ve sabırları gelmelidir. Uygun düşen de budur. Onların büyük günahlara yeltenmeleri kelamın gelişine uygun düşmez. (Râzî, 1470h: XXVI/391) Râzî kendi görüşünün doğruluğunu ispatlamak için Kur'an'ın onların söylediğine delalet etmediğini ve peygamberlerin ismet sıfatına işaret eden pek çok delil olduğu gerekçesini ileri sürer. (Râzî, 1470h: XXVI/392)

Atların kesildiğini savunan müfessirler özellikle Râzî'den sonra atların sevildiği görüşüne de değinmektedirler. (İbn Kesir, 1999: VII/65-66; Beyzâvî, 1418h: V/29; Neseî, 1998: III/155) Ebussuûd (ö. 982/1574) her iki görüşü de vermekle birlikte tercihini atların kesilmesinden yana kullanır. (Ebussuûd, ts: VII/226) İlk dönem tefsirlerinde ağırlıklı görüş atların kesildiği yönünde olmasına rağmen son dönemde atların kesilmeyip ayaklarının ve boyunlarının sıvazlandığı görüşü hakimdir. Bu müfessirlerden Merâgî (1883-1952) savaşta düşmana karşı en büyük yardımcı oldukları için Hz. Süleyman'ın onları sevdiğini bildirmektedir. (Merâgî, 1946: XXIII/119)

Ebû Hayyân Hz. Süleyman'ın atların boynunu ve ayaklarını sevgiyle okşadığını belirttiikten sonra Sa'lebî'den naklettiği, atların savaş için işaretlendirildiği görüşünün cumhura nispet edilen, atların boğazlanması görüşünden peygamberlerin makamına daha çok yakıştığını ifade etmektedir. (Ebû Hayyân, 1420h: IX/154) Bursevî'ye (ö.1137/1724) göre Hz. Süleyman sehven ve unutarak namazı geçirmiş ve Allah'ın rızasını umarak atları kurban etmiştir. (Bursevî, ts: VIII/28) Bu açıklamaya göre Hz. Süleyman her iki durumda da kınanacak bir iş yapmamıştır.

İbn Hazm (Ö. 456/1064) meseha kelimesinin anlamını sıvazlamak, okşamak olarak kabul eder. مسحا فطلق. Âyetin zahirinden anlaşılabilir budur. Kestiğine ve namazı geçirdiğine dair âyette bir işaret yoktur. Bu konuda Rasûlullah hariç kimsenin sözüne de ihtiyaç yoktur. (İbn Hazm, ts:IV/ 16)

Cürcânî (ö. 816/1413) ise namazı geçirdiğine dair işaret yok, olsa bile bilerek değil unutarak geçirmiştir. Unutmanın da sorumluluğu yoktur, günah değildir, değerlendirmesinde bulunur. Cürcânî'nin böyle bir değerlendirmede bulunmasında ismet inancının etkisi açıktır. Ona göre احببت / ehbebtü de mübalağa vardır. Kişi bir şeyi sever ama onu sevmeyi sevmez. Sever sevmeyi de sever bu sevgide kemaldir, zirvedir. سقاها عن العيمة / ani'-zikri terkibi tıpkı سقاها عن العيمة / şiddetli susuzluktan dolayı ona su içirdi, cümlesindeki gibi "zikri sebebiyle" demektir. Yani o dünyalık için değil dini için malı sevmiştir. Nitekim atlar dünya malı biriktirmek için değil dini yaymak içindir. Cürcânî meseha kelimesinin kılıç ile kullanılması halinde kesme anlamına gelebileceği aksi takdirde kesme anlamı verilemeyeceğini ifade etmektedir. (Cürcânî, 1907: 274)

İbn Âşûr'a (1879-1973) göre meseha kelimesinin hakiki manasının "el ile bir şeyin üzerindeki toz, su vs yi silmek", mecazen "kesmek" anlamına gelir ki o zaman da bir karine olması gerekir. مَسْحَةٌ بِالسَّيْفِ ibaresi de bir şeyi kestikten sonra kılıçtaki kanı silmekten mülhem olabilir. Ayrıca "sildi" ve "sıvazladı" diyenler bunu, peygamberlik makamına daha münasip gördükleri için söylemektedirler. (İbn Aşur, 1984: XXIII/257)

Zuhaylî (1932-2015) meselenin kıssacıların anlattığı şekilde Hz. Süleyman'ın at sevgisini namaza tercih etmesinin, atlarla uzun süre meşgul olup namazı geçirmesinin ve atları kesmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. O bu anlatılanların Yahudi israiliyyatı olup peygamberlikle bağdaşamayacağını ifade etmektedir. (Zuhayli, 1418h: XXIII/198)

Mevdûdî (1903-1979) Kur'an'da kılıçla dokundu ibaresinin olmadığını belirtir. Ona göre Kur'an'da olmayan ifade biçimleriyle âyetlere anlam vermek ancak siyak sibak uygunsu, Kur'an'ın başka yerinde bir karine varsa, sahih bir hadis ve ya güvenilir bir kaynaktan bilgi varsa mümkündür. (Mevdûdî, 1987: V/71) Dolayısıyla Mevdûdî atların bacaklarının ve boynunun okşamasını âyetin siyak ve sibakına daha uygun bulur. (Mevdûdî, 1987: V/72)

Bunların yanı sıra atları katletmenin Hz. Süleyman'ın peygamber kişiliği ile bağdaşmayacağı, bir peygamberin Allah'ı unutacak kadar kendisini mal sevgisine kaptırması, çok sayıda atı katledecek kadar insafsız olması ve kendi suçunun bedelini masum hayvanlara ödetecek kadar adaletten uzak olmasının düşünülemeyeceği de ifade edilmiştir. (Karaman&Çağrııcı&Dönmez&Gümü, 2014: IV/580-581) Ayrıca Allah Hz. Süleyman'ın şahsında mala diğer insanlardan daha farklı bakabileceğimizi ve elde edilen malın Allah'ın rızasını kazanmaya vesile edinebileceğimizi bizlere göstermektedir. (Durmuş, 2008: 65)

Neticede Hz. Süleyman'ın iki hata işlemiş olma ihtimali mevcuttur. Bunlardan birisi Hz. Süleyman'ın mal sevgisi yüzünden Allah'ı zikretmekten geri kalmasıdır. Diğer bir ifadeyle Hz. Süleyman kendisine arzedilen atlarla meşgul olmuş ve ikinci namazını geçirmiştir. Hz. Süleyman'ın ismet sıfatı gereği bu büyük hatadan kurtarmak için kimi müfessirler namazı bilerek değil unutarak kaçırdığı, namazın farz bir namaz değil nafîle bir namaz olduğu, hatta mutad olarak yaptığı bir vird olduğu söylenmiştir.

İkinci hata ihtimali ise atların kesilmesidir. Bunun suçsuz bir hayvanın cezalandırılması ve malın telef edilmesi olarak görülmesine mukabil, ismet düşüncesinin de etkisiyle o dönemde at etinin helal olduğu ve dolayısıyla at kesmenin de mübah olduğu yorumları yapılmıştır. Bunlara ilaveten Hz. Süleyman'ın, Allah'a yaklaşmak için zikrine mani olan bu engeli kurban etmek suretiyle ortadan kaldırdığı ve fakirlere tasadduk ettiği ifade edilmiştir.

4.2. Hz. Süleyman'ın İmtihanı

Hz. Süleyman kendisinden hemen önce anlatılan babası Hz. Dâvûd'un imtihan edildiği gibi imtihana tabi tutulmuştur. Yine babasının meselesinde olduğu gibi ilgili ifadeler son derece vecizdir. İmtihan sebebi ve imtihan edildiği şey hakkında sarîh bir bilgi de mevcut değildir.

4.2.1. Ceset

Kur'an'da Hz. Süleyman'ın imtihan edildiği şeyin tahtına atılan bir ceset olduğu ifade edilmekle birlikte o cesetin mahiyeti hakkında hiç bir bilgi yoktur. İlk müfessirlerden Mukâtil'in konu ile ilgili yaptığı nakiller ve yaptığı yorumlar hemen bütün tefsir kitaplarında tekrar etmiştir. Bu bilgileri şöyle özetleyebiliriz: Hz. Süleyman yirmi yıl hüküm sürmü, bir müddet hükümlerliği elinden alınmış, daha sonra yirmi yıl daha hüküm sürmüştür. Buradaki hükümlerliğinin elinden alınmasına sebep olan imtihanı ya da tahtın üzerine atılan ceset ise cinlerden birisi ya da İblis'in torunu olan bir şeytandır. Hz. Süleyman tuvalete gittiğinde ya da hanımlarına yaklaşmak istediğinde krallığının sembolü /gücü olan yüzüğünü daima güvendiği bir cariyesine vermektedir. Yine bir gün tuvalete gitmek istediği bir zamanda yanına Sahr adındaki cin gelmiş, Hz. Süleyman da cariyesi zannederek yüzüğü ona vermiştir. Sahr da yüzüğü denize atıp tahta oturmuştur. Hz. Süleyman bundan sonra kimseyi kendisinin Süleyman olduğuna inandıramamıştır. Kırk gün sonra deniz kenarında kendisine sadaka

olarak verilen balığın karnında yüzüğünü bulmuş ve tekrar tahta oturmuştur. Bir başka rivâyete göre Hz. Süleyman savaşta öldürdüğü bir kralın kızı hoşuna gitmiş ve onunla evlenmiştir. O kadın ise öldürülen babasını unutamamış, onun suretine benzer bir heykel yaptırarak zamanla ona tapınmaya başlamıştır. (Mukâtil, 1423h: III/644,645. Ferra, ts: II/405; İbn Kuteybe, 1978: I/379)

Taberî de Mukâtil'in açıklamalarına ek olarak Sahr adında bir cinin Hz. Süleyman'ın kılığına girdiğini, Hz. Süleyman'ın şeytana "İnsanları nasıl aldatıyorsunuz?" diye sorup onun da "Yüzüğünü ver göstereyim." diye vevap verdiğini ve yüzüğü alınca da denize attığını bildirir. (Taberî, 2000: XXI/196-197)

Zeccâc'ın naklettiğine göre Hz. Süleyman'ın bir oğlu vardı. Hz. Süleyman'ın ölümüyle rahata kavuşacağını düşünen şeytanlar "Eğer o yaşarsa bize rahat yok". dediler. Oğlu için endişelenen Hz. Süleyman onu bulutlara çıkardı. Orada öldü ve kürsünün üstüne ölü olarak atıldı. Zeccâc Hz. Süleyman'ın yasak olmasına rağmen İsrailoğulları dışında bir kadınla evlenmesini de imtihan vesilesi olarak zikreder. (Zeccâc, 1988: IV/331-332)

İbn Ebî Hâtim kendisinden önceki bilgileri tekrar eder. İlâveten Allah mülkü Hz. Süleyman'a geri vermeyi murat ettiğinde insanların kalbine bu şeytanı inkar duygusu verir. İnsanlar Hz. Süleyman'ın hanımlarına farklı/ters bir durum olup olmadığını sorarlar. Onlar da Hz. Süleyman'ın daha önce yapmadığı şekilde hayızlı oldukları halde kendilerine yaklaştığını söylemişlerdir. Böylece şeytan fark edildiğini anlamıştır. İnsanlar sihir kitabı yazıp Hz. Süleyman'ın tahtının altına gömdüler, sonrada "işlerini sihirle yürütüyor" demek için yadıklarını halka okudular. (İbn Ebî Hâtim, 1419h: X/3242)

İbn Ebî Hâtim Hz. Ali'den de yüzükle ilgili bir rivâyet aktarır. (İbn Ebî Hâtim, 1419h: X/3242) İbn kesir bu rivâyetlerin tamamının israiliyyat olduğunu ve en çirkininin de İbn Ebi Hâtim'in rivâyetleri olduğunu belirtir. (İbn Kesir, 1999: VII/65-66) Mâtürîdî "Hz. Süleyman'ın ne işle imtihan edildiğini tam bilemeyiz, onun için zikretmeye gerek yoktur. Peygamberler en ufak şeyden dolayı kınanabilir ve cezalandırılabilirler. İmtihan edildi, kaybetti, mülkü alınarak cezalandırıldı ya da mülkü alınarak imtihan edildi." demektedir. (Mâtürîdî, 2005: VIII/ 626-627)

Nehhâs Hz. Süleyman'ın yüz hanımla birlikte olacağı ve her birinin bir mücahit doğuracağı ile ilgili hadisi nakleder. Bundan sonra bu hadis pek çok müfessir tarafından zikredilir. (Nehhâs, 1421h: III/321; Mâverdî, ts: V/95-96; Begavî, 1420h: IV/72; Zemahşeri, 1407 h: IV/93; Beyzâvî 1418h: V/29-30; Nesefî, 1998: III/155-156) Semerkandî bu rivâyetlerin Kab ve Vehb b. Münebbihten geldiğini belirtir ve şeytanın Müslümanları hakimiyetine almasının kabul edilemez olduğu söyler. (Semerkandî, ts: III/167; Sa'lebî, 2002: VIII/199)

Semerkandî'ye göre ölüm meleği Hz. Süleyman'ı ziyaret eder. Hz. Süleyman melekten korkan oğlunu rüzgar vasıtasıyla bulutlara çıkarır. Daha sonra çocuğun eceli gelir, ölür ve tahtının üzerine atılır. Buna delil ise ceset kelimesinin mevt gibi yemeyen içmeyen anlamına gelmesidir. (Semerkandî, ts: III/168) Sa'lebî (ö. 427/1035) de bütün hikayeyi özetlemiştir. (Sa'lebî, 2002: VIII/202)

Eserinde tasniflere bolca yer veren Mâverdî (ö. 450/1058) Hz. Süleyman'ın imtihanı için şu ihtimalleri sıralar: a)Hayızlı iken hanımlarına yaklaşması. b)Hanımlardan birisinin kavmi ile kendi kavmi arasındaki husumette haksız bir şekilde hanım tarafı lehine hüküm vermesi. c) İnsanların davalarıyla üç gün ilgilenmeyeceğini söylemesi. d) Hanımlardan birisinin ölen

babasının timsaline tapması. e)Hz Süleyman'ın yüzüğü şeytana kaptırması f) Hz. Süleyman'ın bin hanımıyla yatacağını ve her birinden bir mücahit doğacağını söylemesi. (Mâverdî, ts: V/95-96.)

Mâverdî tahtın üzerine atılan ceset için de şöyle söyler: a)Hz. Süleyman'ın hastalanması. b) Çocuğunun öldürülmesinden endişelenip bulutlara çıkarması ve çocuğun ölü olarak tahtın üzerine bırakılması. c) Yarım/kötürüm çocuk dünyaya gelmesi. d) Yüzüğü şeytanlara kaptırmasıyla mülkünü kaybetmesi. (Mâverdî, ts: V/96)

Zemahşerî çocuğun bulutlara çıkartılması hikayesi ile Hz. Süleyman'ın bir gecede yetmiş hanımıyla yatacağı bilgisinin doğru olabileceğini söyler ve diğer görüşlere pek itibar etmez. Zemahşerî Hz. Süleyman'ın çocuğu adına Allah'a tevekkül etmediği için tevbe ettiğini bildirir. (Zemahşeri, 1407 h: IV/93) Özellikle bu iki rivâyet dışında olup önceki müfessirler tarafından pek eleştirilmeyen bilgiler bundan sonra Yahudî uydurması olarak telakki edilmiştir. (İbn Kesir,1999: VII/69; Beyzâvî 1418h: V/29-30; Neseî, 1998: III/155-156; Merâgî 1946: XXIII/121; İbn Aşur 1984: XXIII/260)

Râzî kendi zamanına kadar söylenen bütün sözleri özetleyerek imkansızlığını ispata çalışmış ve akabinde de kendi görüşünü belirtmiştir. Ona göre Allah, başına gelebilecek bir belâyı bekleme ve musallat kılma gibi şeylerle, Hz. Süleyman'ı imtihan etmiştir. O da bu korkunun şiddetinden dolayı taht üzerine atılmış olan zayıf bir ceset gibi olmuştur. (Râzî, 1470h: XXVI/392-394)

İbn Kesir (ö. 774/1373) Hz. Süleyman'ın tahtına bırakılan ceset ile ilgili “*Bütün bunlar İbn Abbas'ın rivâyet ettiği, Hz. Süleyman'ın peygamberliğini kabul etmeyen Yahudilerin yalanlarıdır. En çirkini de hanımları ile ilgili olanlarıdır.*” der. (İbn Kesir,1999: VII/69) Beyzâvî (ö. 685/1286) “*O zaman caizdi.*” diyerek, Hz. Süleyman'ın şeytanlardan bir hanımının ölen babasının heykelini yapmasını istemiş olabileceğini söyler. (Beyzâvî 1418h: V/29-30) Neseî Zemahşeri ile benzer açıklamalarda bulunur. (Neseî1998: III/155-156) Hz. Süleyman'ın sadece hastalanmasının doğru olabileceğini söyleyenler de vardır. (Merâgî 1946: XXIII/121; Abbâs, 2010: 655.

Meseleye ismet prensibi çerçevesinde bakıp ilgili yorumlara “makama yakışmayan hurafeler” diyen İbn Âşûr mezkur hadis ile bu âyetin tefsirini zorlama olarak görür. Gerekçesi ise Hadisi rivâyet eden zevatın hadisin söz konusu âyeti tefsir ettiğini söylememiş olmalarıdır. (İbn Aşur 1984: XXIII/260)

Mevdûdî Zemahşerî'nin ihtimal olarak gördüğü iki rivâyeti de doğru bulmaz. Ona göre çocuğun bulutlara çıkartılması Kur'an'a aykırıdır. Mevdûdî, Hz. Süleyman'ın 70, 90, 99 ve 100 hanımla yatması hadisinin sened olarak tenkit edilemeyeceğini ancak aklen kabul edilemez olduğunu vurgulamakta ve Hz. Peygamber'in bunu Yahudiler'e istinaden anlatmış olabileceğini söylemektedir. (Mevdûdî,1987: V/75) Mevdûdî Râzî'nin Hz. Süleyman'ın hastalandığı görüşünü de Kur'an'a aykırı bulur ve cesedin başkası olması gerektiğini belirtir. Mevdûdî mevzu bahis âyetlerin Kur'an'ın en müşkil yeri olduğunu ve sarih tefsir yapılamayacağını söyler. Ayrıca o ceset meselesine İsrailoğulları'nın tarihini göz önüne alarak değerlendirir ve Hz. Süleyman'ın zürriyeti boyunca mülkünün devam etmesini istemiş olabileceğini söyler. Nitekim oğlu zayıf kalmış ve saltanatı devam ettirememiştir. (Mevdûdî, 1987: V/76)

Diyanetin tefsirinde olayın mahiyetinden ziyade mesajı ön plana çıkartılmaktadır. Allah'ın övdüğü, yakınlık ve mülk verdiği bir peygamber dahi bazı imtihanlardan geçebilir. Manevi mertebesi ve dünyadaki gücü ne olursa olsun Allah'ın yardımına, lütfuna ve affına muhtaçtır. (Karaman&Çağrııcı&Dönmez&Gümüş, 2014: IV/582)

4.2.2. İstiğfar

Hız. Süleyman'ın ne ile imtihan edildiği, nasıl bir hata işlediği ve ne için Allah'tan bağış dilediği açık olmayınca tabii olarak müfessirlerden bir birinden farklı yorumlar gelmiştir. Bazı müfessirler Hız. Süleyman'ın kendisine sunulan atlardan dolayı istiğfar ettiğini belirtirken(Nehhâs, 1421h: III/321) bazıları da Hız. Süleyman'ın öldürüleceğinden korktuğu için çocuğunu bulutlara çıkartması ve hanımlarıyla birlikte olup her birinin bir mücahide hamile kalması meselelerinde Allah'a tevekkül etmemesinden dolayı istiğfar ettiğini söylerler. (Mâturîdî, 2005: VIII/ 626-627; Zemahşeri 1407 h: IV/93; Nesefi, 1998: III/155-156)

Mâturîdî ve Zemahşerî peygamberlerin dünyalık bir şey isteyecekleri zaman önce istiğfar etmelerinin adetleri olduğunu ifade etmektedirler. (Mâturîdî, 2005:VIII/626-627; Zemahşeri 1407 h: IV/9) Ebussuûd peygamberlerin sünneti olduğu üzere Hız. Süleyman'ın dini işleri öncelendiği için dünyalık isteğinin önüne istiğfarı getirmiştir. Ebussuûd ayrıca Hız. Süleyman'ın kendisine verilen mülkün bir başkasına verildiği takdirde Allah'ın emirlerini gözetemeyeceğinden korkarak böyle demiş olabileceğini belirtir. (Ebussuûd ts: VII/227)

4.2.3. Mülk İsteme

Hız. Süleyman'ın imtihan edilmesi sonrası af dilemesi ve akabinde kendisinden sonra kimsenin elde edemeyeceği bir mülk istemesi ile ilgili müfessirler farklı yorumlar yapmışlardır. Mukâtil Hız. Süleyman'ın zaten mülkü olduğunu, tekrar mülk istemesinin de bir sonraki âyetin işaretiyle daha fazlasını arzulamak anlamına geldiğini belirtmektedir. (Mukâtil, 1423h: III/646) İmtihan olarak ya da imtihan sonrası mülkün Hız. Süleyman'ın elinden alındığını savunanlar bunu öncelikle “mülkün bir daha elinden alınmayacağı” şeklinde yorumlamışlardır. (Taberî, 2000: XXI/199; Mâturîdî, 2005:VIII/626-628) Çoğunluk ise bu âyeti “başla kimsenin elde edemeyeceği” şeklinde yorumlamıştır. (Taberî, 2000: XXI/199; Zeccâc 1988: IV/333) Bunların dışında affedildiğine, (Zeccâc 1988: IV/333; Mâturîdî, 2005:VIII/626-628; Vâhidî, ts: I/926) peygamberliğine, (Mâturîdî, 2005:VIII/626-628) peygamberliğin ve mülkünün geri verildiğine (Zeccâc 1988: IV/333) delalet etmesi için böyle bir mülkü istemiş olabileceği söylenmiştir.

Mâturîdî farklı bir yorum olarak Hız. Süleyman'ın maksadının “*güzel bir şekilde anılmayı istemek*” olabileceği te'vilini yapmaktadır. (Mâturîdî, 2005:VIII/626-628) İbn Âşûr ise Hız. Süleyman'ın zaten var olan mülkün devam etmesini istemiş olabileceği görüşündedirler. (İbn Aşur 1984: XXIII/262) Alûsî Cubbaî'den peygamberlerin ancak Allah'ın izin vermesinden sonra bir şeyler isteyeceği görüşünü nakleder. (Alusi, 1415h: XII/193)Mevdûdî ise bu durumun İsrailoğullarının tarihi göz önüne alarak değerlendirildiğinde Hız. Süleyman'ın zürriyeti boyunca mülkünün devam etmesini istemiş olabileceğini belirtir. (Mevdûdî, 1987: V/76)

Netice itibariyle Kur'an'da Hız. Süleyman'ın imtihanı ve tahtı üzerine atılan ceset hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Yukarıda da geçtiği gibi ilk dönem tefsir kitapları imtihanın ve cesedin mahiyetiyle ilgili israilî bilgilerle doludur. Çoğu yalan ve iftira olan bu bilgilerin peygamberlik makamıyla uyuşmadığı da açıktır. Nitekim söz konusu atların kesildiği görüşünde olan birçok müfessir dahi ilgili rivâyetleri ismet prensibiyle açıkça çeliştirdiğini

belirterek reddetmişlerdir. Ancak ilk dönem müfessirlerinde bu rivâyetlerin aktarımında ismet prensibinin etkisini görmek pek mümkün değildir.

Mâturîdî, Zemahşerî, Râzî ve İbn Kesîr rivâyetleri ilk tenkit eden müfessirlerdir. Rivâyetlerin tamamen reddi yanında rivâyetlerden vaz geçemeyip İsmet sıfatı sâikiyle yorumlayanlar da vardır. Hz. Süleyman'ın bir hanımının isteği üzerine ölen babasının heykelini yapması için şeytanlara emir vermesi rivâyetinin “o zaman caizdi” diye yorumlanmasını ve babasının heykeline tapan hanımından Hz. Süleyman'ın haberinin olmamasının belirtilmesini bu yorumlar arasında sayabiliriz. Ayrıca Hz. Süleyman'ın masum kabul edilmesinden hareketle, istiğfar etmesinin her hangi bir hatadan değil de her zaman ve özellikle de dünyalık bir şey istemelerinden önce bütün peygamberlerin adetleri olduğu üzere istiğfar etmeleri gibi değerlendirilmiştir. Hz. Süleyman'ın kimsenin elde edemeyeceği mülkü talep etmesini de yine aynı sâikle düşmana galip gelmek için, peygamberliğine ve affına delil olması için diye yorumlanmıştır.

5. SONUÇ

Peygamberler insanlar arasından seçilen ve ilahi terbiyeden geçen üstün niteliklere sahip, Allah'ın elçileridir. Dolayısıyla onların vahyin tebliği hususunda hata etmeleri mümkün değildir. Ayrıca itikadî mezheplerin ittifakıyla yüz kızartıcı fiillerden, küfür ve şirke düşmekten de uzaktırlar. İnsanlara ilahi buyrukları ulaştırarak, onları açıklayan ve yaşantısıyla da örnek olan peygamberlerin bu vazifelerine hâlel getirecek fiil ve davranışlardan korunmuş olmaları tabii bir durumdur. Ancak insan olmaları hasebiyle unutmama, yanılma ve bazı hatalar işlemeleri Kur'an'ın da işaretiyle imkân dâhilindedir. Ne var ki peygamberlerin bu tür yanlışlarının geçtiği âyetlerin hemen akabinde ilahi uyarı, pişmanlık, tevbe ve Allah'ın mağfireti gelmektedir. İşte ismet sıfatı çerçevesinde ele aldığımız Hz. Süleyman ile ilgili iki mesele bu kabildendir. Tevrat'a göre Hz. Süleyman babası Dâvûd gibi siyasi olarak başarılı bir kral olmakla birlikte ahlaki zaafları olan, nefesine hâkim olamayan ve büyük günah işleyen bir kimsedir. Kur'an'a göre ise yine babası gibi Allah'a çokça ibadet eden, Allah'ın hikmet, nübüvvet ve krallık verdiği, cinleri, şeytanları, kuşları ve dağları da kendisine hizmet ettirdiği örnek bir şahsiyettir.

İsmet prensibi ile ilişkisinden ötürü ele aldığımız iki meselenin ilk kısmı olan atların Hz. Süleyman tarafından kesilip kesilmediği tefsirlerde tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. Daha ilk dönemden itibaren “Hz. Süleyman atların ayaklarını ve boynunu kesti” ve “Hz. Süleyman atların ayaklarını ve boynunu okşadı” diye temel iki görüş belirlemiştir. Atların kesilmesi anlayışına paralel olarak önceki âyetler Hz. Süleyman'ın malı çok sevmesi, onunla meşgul iken güneşin batması ve namazı kılamaması şeklinde anlamlandırılmıştır. Diğer görüşle doğru orantılı olarak da ilgili âyetlerin anlamı Hz. Süleyman'ın Allah'ı anmaya sebep olduğu için malı çok sevmesi ve kendisine arz edilen atların koşarak gözden uzaklaşması şeklindedir.

Birinci görüş şu açılardan eleştirilmiştir: a) İlgili rivâyetlerin çoğunluğu israiliyyat kökenlidir. Tevrat Hz. Süleyman'ın savaş için hazırladığı at ve at arabalarından bahsedip atların kesilmesi meselesine hiç değinmemiş olsa da şifahi kültürdeki ilgili bilgiler Müslüman olan Yahudi kökenli sahabiler aracılığıyla ilk müfessirler tarafından kaynaklara geçmiştir. b) İlgili âyetteki zamirden daha önce zikri geçmeyen Güneşin kastedilmesi Arapça dil kurallarına aykırıdır. Ayrıca meseha kelimesi yalın olarak kullanıldığında “kesti” manasını içermemektedir. c) Hz. Peygamber'e örnek gösterilip hikayesine övgüyle başladıktan sonra Hz. Süleyman'ın namazı geçirdiğinin, masum atları kesip etlerini telef ettiğinin söylemesi düşünülemez. d) Hz. Süleyman bir peygamber olarak dünya malına aşırı derecede düşkün olamaz, suçsuz hayvanları öldüremez, malı telef edemez ve özellikle de farz bir ibadeti bilerek terk eylemez.

Diğer bir ifadeyle bu zikredilenler peygamberlerin ismetiyle bağdaşmaz. e) Âyetlerde Hz. Süleyman'ın bu olaydan sonra istiğfarından ya da tevbesinden basedilmemektedir. Dolayısıyla ilgili âyetlerden namazın geçirilmesi ve atların kesilmesi anlamını çıkarmak pek isabetli gözükmemektedir.

Birinci görüşte olanlar atların kesilip telef edilmesi eleştirilerine yine ismet prensibini gözeterek, o dönemde at etinin helal olduğu, dolayısıyla atları kesmenin hatta kurban etmenin mübah olduğu, bu işi Allah'ın izniyle yaptığı ve etleri tasadduk ettiği şeklinde cevaplar vermişlerdir. Ayrıca zikirden kastın nafil namaz olduğu, farz kabul edilse de unutarak geçirdiği dolayısıyla da sorumlu tutulamayacağı şeklinde de yorumlar yapılmıştır.

İkinci mesele ise Hz. Süleyman'ın tahtına bırakılan bir ceset ile imtihanıdır. Buradaki rivâyetlerin Tevrat'ta zikredilmemekle birlikte israiliyattan olduğu açıktır. İlgili rivâyetlerde geçen Hz. Süleyman'ın, şirke rıza göstermesi, şeytanın onun kılığına girmesi, imtihan edildiği yüzüğünü şeytana kaptırıp bir müddet mülkünü kaybetmesi ve halk tarafından aşağılanması gibi bilgiler ismet sıfatıyla bağdaşmayacağı gerekçesiyle tenkide tabi tutulmuştur. Ancak IV. asra kadar ilgili rivâyetler herhangi bir eleştiri söz konusu değildir. İlk kez Mâturîdî Hz. Süleyman'ın ne ile imtihan edildiğinin tam olarak bilinemeyeceğini söyleyerek bu tür bilgilere itibar etmemiştir. Daha sonra Zemahşerî sadece çocuğun bulutlara çıkartılması ile Hz. Süleyman'ın bir gecede yetmiş hanımıyla yatacağı bilgisinin doğru olabileceğini söyler. Râzî ve daha sonrasında ise ilgili rivâyetler özellikle ismet inancına aykırı olduğu gerekçesiyle şiddetle tenkit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abbas, Fadl Hasan, *Kasasü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nefâis, Amman 2010.
- Ahfeş, Ebu'l-Hasan, *Meâni'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1990.
- Alûsî, Şihâbüddîn, Mahmud b. Abdillâh, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1415h.
- Begavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd, *Meâlimü't-Tenzîl*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 1420h.
- Beyzâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 1418h.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, 2. Baskı. Çağrı Yayınları, İstanbul: 1401/1981.
- Bulut, Mehmet, "İsmet", *DİA*, C. XXIII, S.134-136, İstanbul 2001.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-beyân*, Dâru'l-Fikir, Beyrut trs.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî, *Ahkamü'l-Kur'an*, İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1405h.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd, "Asm". *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhü'l-Arabiyye*. Dâru'l-İlmi'l-Melayî, Beyrut 1987.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, Şerhu'l mevâkıf, Mısır 1907.
- Durmuş, Zülfikar, "Sâd 30-33. Âyetler Bağlamında Hz. Süleyman -Klasik Tefsirlere Elestirel Bir Yaklaşım"- *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, 2008,s.47-65.
- Ebu Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-muhît*. Dâru'l-Fikr, Beyrut 1420h.
- Ebüsuûd, b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebissuûd, İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, y.y, trs.
- Ebû Ubeyde Me'mer b. el-Müsennâ, *Mecazü'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1381h.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, Dâru ve Mektebu'l-Hilâl, y.y, trs.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'ân*. Dâru'l-Mısriyye. Mısır trs.

- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbas*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, trs.
“Asm”. *el-Kâmûsu'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005.
- İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitabi'l-azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422h.
- İbn Babeveyh, Şeyh Sadûk Ebû Ca'fer el-Kummî, *el-İ'tikadat fî dini'l-imamiyye*, Daru'l-Müfid, Beyrut 1993.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed el-Tayyib, Mektebetü Nezzâr Mustafa, Suud 1419h.
- İbn Hazm el-Endelusi, Ebu Muhammed Ali, *Kitabu'l-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire trs.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Garîbu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Mısır 1978.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mürekkem, *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sâdır, Beyrût 1414.
- Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Mektebet-ü Vehbe, Kahire 1996.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-kütübi'l-Misriyye, Kahire 1964.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm, el- *Letâifu'l-İşârât*, Thk. İbrahim Besyûnî, Mısır trs.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, Thk. Mecdî Bâsellûm, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan trs.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru'l-Merâgî*, Mısır 1946.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'an*, (Çev. Heyet), İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan. *Tefsîru Mukâtil*, Thk. Abdullah Mahmud Şahâte, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut 1423h.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *İ'râbu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421h.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998.
- Öztürk, Mustafa, *Tefsirde Ehl-i Sünnet ve Şia Polemikleri*, Ankara Okulu, Ankara, 2012.
- Râgıb, Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed el-İsfehânî, “Asm”, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1998.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn, *Mefâtihu'l-gayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 1470h.
- İsmetü'l-enbiyâ*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1986.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefâsîr, Kahire 1997.
- Sâbûnî, Nüreddin, *Mâturîdiyye Akaidi*, (Trc. Bekir Topaloğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- el-Müntekâ min ismeti'l-enbiyâ*, Dâr İbn Hazm, Beyrut 2014.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşfu ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut, 2002.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Kelamcıların İsmet Anlayışının Kur'an Açısından Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar* C. III, S. 8, Eylül-Aralık 2000, s. 163-188.

- Şahin, Necati, *Peygamberlik ve İsmet Sıfatı* (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2006.
- Şeyh el-Müfid Muhammed b. Muhammed b. En-Nu‘man el-Bağdâdî, *en-Nüketü'l-i'tikadiyye*, Kum 1413h.
- Tashih-u i'tikadi'l-imamiyye*, Kum 1413h.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi‘u'l-beyân fi te‘vîli'l-Kur‘ân*, Müessesetü'r-Risâle, y.y, 2000.
- Tirmizi, *Nevâdiru'l-usûl fi ehâdîsi'r-resûl*, Dâru'l-Celîl, Beyrut trs.
- Ünverdi, Veysi. “Mu‘tezile’de Peygamberlerin İsmeti” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. XV, S.1, 2015, 79-107.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vesît fi tefsîri'l-Kur‘âni'l-mecîd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan trs.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Meâni'l-Kur‘ân ve i‘râbuhu*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1988.
- İsmetü'l-enbiyâ*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1986.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ahmed, e *el-Keşşâf, an hakâiki gavâmidit-tenzil*, Darü'l-kitabi'l-arabî, Beyrut 1407 h.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-münîr*, Dâu'l-Fikir, Şam 1418h.